

НАБЛИЖЕННЯ ДО ШЕВЧЕНКА АНАЛІТИЧНІ ЕТЮДИ *Василь МАРКО (Кіровоград)*

Подается загальна характеристика циклу «перяславська осінь», а також концептуально-стильовий аналіз відомих віршів Т. Шевченка «Як умру, то поховайте...» («Заповіт»), «І золотої й дорогої...», «Сон» («На панщині пшеницю жала...»).

Ключові слова: перяславська осінь, Т. Шевченко, «Як умру, то поховайте...» («Заповіт»), «І золотої й дорогої...», «Сон» («На панщині пшеницю жала...»).

The article deals with general characteristics of the series «pereiaslavs'ka autumn». The author provides conceptual and stylistic T. Shevchenko's famous poems: «As I die, bury me ...» («Testament») «And the gold and precious...» «Dream» («The serfdom wheat sting...»)

Key words: pereiaslavs'ka osin, T. Shevchenko, As I die, bury me ...» («Testament») «And the gold and precious...» «Dream» («The serfdom wheat sting...»).

Висота «Перяславської осені»

У кожного своя дорога до Шевченка. Ось приклад із реальної долі. Давня знайома з Тернопілля в листі до мене вибачається за письмо, можливо, не цілком узгоджене з правописними нормами. Справжня українка, вона зізнається, що ніколи не вивчала української мови в школі, бо в шкільні роки мешкала з батьками в Сибіру, куди родину було вислано. Пані Наталя пише: «Я українську мову вивчала за Шевченком і Лесею Українкою. Ці дві книжки батьки взяли із собою в далеку, чужу землю». Які виміри знайти для цієї людської долі? Яку ціну в тій долі мало Шевченкове слово? Гадаю, пояснення зайві.

Я до свого Шевченка йшов довго. У студентські роки його твори раннього періоду не справили на мене сильного враження. Потрібен був час, знання, щоб збагнути духовний ґрунт, з якого вони вирости й над яким піднялися.

Надзвичайно вразили твори періоду «трьох літ» (1843–1845 рр.), з яких пізніше, з подачі С. Шаховського, виокремилася Шевченкова «перяславська осінь» (жовтень – грудень 1845 року). Свого часу я захоплювався творчим спалахом О. Пушкіна в його «болдинську осінь». А коли усвідомив «перяславську осінь» Шевченка, був приголомшений: воістину то було палання в слові! Дві ліричні мініатюри «Не завидуй багатому...», «Не женися на багатій...», написані 4 жовтня 1845 року в Миргороді, прилягають до «перяславської осені». Перебуваючи в Мар'їнському, Переяславі, В'юнищах, Шевченко написав концептуально важливі поезії «Стоїть в селі Суботові...», болісні медитації «Минають дні, минають ночі...», «Три літа», різножанрові поеми «Єретик», «Сліпий», «Великий льох», «Наймичка», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», переспіви Біблії «Давидові псалми». Завершував цей творчий спалах загальновідомий вірш «Як умру, то поховайте...», датований 25 грудня 1845 року. І все це за

неповні три місяці! Поет немовби поспішав реалізувати свої відкриття, бо «прозрівати став потроху» [284].

Шевченка хвилює кардинальне питання:

...що ми?..
 Чиї сини? Яких батьків?
 Ким? За що закуті? [274].

Йому поступово відкривається гірка правда про ту частину українського суспільства, яку називаємо інтелігенцією, елітою, проводирями нації:

Кругом мене, де не гляну,
 Не люди, а змії [284].

Не приносить радості й правда про українське панство в минулому:

Раби, подножки, грязь Москви,
 Варшавське сміття – ваші пани,
 Ясновельможні гетьмани [274].

Поет захищає гайдамаків від образливого звинувачення: «разбойники, воры». На думку Шевченка, гайдамаки стали «за святую правду-волю» [277], а Холодний Яр – то символ помсти за соціальні й національні кривди, символ свободи.

Шевченка турбують думки про майбутнє України. Він активно шукає шляхи подолання соціальних і національних утисків, то закликаючи до соціальної злагоди в ім'я кращої долі України, то застерігаючи суспільну верхівку від можливих катаклізмів. Кінцівка фрагмента вірша «Стоїть в селі Суботові...» – яскраве оксиморонне поле, на якому зібрано визначальні для Шевченка цінності *Україна, правда, воля*. Саме вони творять омріяний образ майбутньої України.

Як бачимо, ішла напружена внутрішня робота, коли жадання волі спонукало поета вдаватися до крайнощів, а серце доводилося гоїти отрутою («серце ядом гою») [284]. Утілення свого ідеалу Шевченко шукає то в родинній ідилії, але вона така рідкість («Сліпий»); то в чеській історії, але коли появиться український Ян Гус?.. («Єретик»). Теперішня доля України болить поетові, бо вона гірка, безрадісна:

Кати знущаються над нами,
 А правда наша п'яна спить [266].

За короткий час осені 1845 року Шевченкове слово вмістило широкий діапазон думок і настроїв.

Для докладного аналізу я вибрав вірш “Як умру, то поховайте...” («Заповіт»). Як і кожен твір поета, він гідний найпильнішої уваги дослідника, через роки та десятиліття слово Шевченка доходить до нас як історично актуальне, художньо досконале, високе, як живий голос нашого генія.

Коротко розгляну також поезії “І золотої, й дорогої...” та “Сон” “На панщині пшеницю жала...”).

Архетип живої/мертвої води

Вірш «Як умру, то поховайте...», за яким закріпилася назва «Заповіт», має *межові* ознаки. Хронологічно він завершував напружений період у житті Шевченка, який (період) умовно можна назвати випробуванням волею, випробуванням правдою, що відкрилася поетові. Він із бодем усвідомив *вичерпаність* попереднього шляху:

...Не вернуться знову
Літа мої молодії,
Веселеє слово
Не вернется... І я серцем
До вас не вернуся [284].

Утрата колишніх ціннісних орієнтацій призвела до кризового стану, духовного й фізичного. День 25 грудня 1845 року – то кінець романтичного періоду в житті Шевченка, позначений абсолютною межею – смертю («умру»). У вірші ця абсолютна межа пом'якшена сполучником *як*, що надає фразі «як умру» [284] уявного, умовного характеру. Однак умовність ситуації, закріпленої фразою, не пом'якшує її функціональної ролі. Вона прозвучала – й набула ознак межі, що поділила світ автора на дві частини – посеїбиччя і потойбиччя. Посеїбиччя – усе, що пережив Шевченко до позначеної часової межі й що відбилося в його слові. Потойбиччя – то світ цінностей, переважна більшість яких належить до позитивних: *могила, степ, Україна, лани, Дніпро, кручі, гори, Бог, воля, сем'я, слово*. Вони тяжіють до двох ідеалів – *Україна і Бог*. Із їхньої взаємодії випливає ідея твору. Придивімося до них уважніше.

І. Франко започаткував традицію розглядати образи *могили, степу, України* з погляду візуального розширення їхніх масштабів. Не менш ефективним може бути й тлумачення образів-концептів «Заповіту» з погляду семантики цінностей. За такого підходу *могила, степ, лани, Дніпро, кручі, гори* – це знаки України. Там поет хоче бути похований, тобто назавжди поєднатися з Україною, від якої був відірваний; хоче мати змогу й після смерті бачити «Лани широкополі», кручі, Дніпро, чути рев його порогів. Так Шевченко виражає любов до рідної землі.

Концепти *воля, сем'я, слово* – знаки майбутньої України. *Воля* – найвища цінність, без якої поет не уявляє щасливої долі своєї Батьківщини. Тільки вільна Україна може стати «новою сем'єю». У тій «сем'ї вольній, новій» [285] Шевченко сподівається на скромну винагороду – пам'ять («не забудьте пом'янути» [285]). Не гучної *слави* прагне поет, а «тихого слова». Цей синонім-літота *слави* добре вписується в картину майбутнього України, що постійно стояла перед внутрішнім зором Шевченка. Як наслідок, очікуване *слово-відгук* народу («Не забудьте пом'янути / Незлим тихим словом») і *слово* поета (молитва, псалом) урівноважуються. У переспіві

псалму 12, написаному 19 грудня 1845 року, за тиждень до «Заповіту», читаємо трепетне звернення до Бога:

Спаси мене, помолюся
І воспою знову
Твої блага чистим серцем,
Псалмом тихим, новим [278].

Епітети «псалмом *тихим, новим*» повторяться і в «Заповіті»: «В сем'ї вольній, *новій*», «Незлим *тихим* словом». Вони складова частина картин-ідилій у багатьох творах Шевченка. На таких наскрізних концептах тримається художній світ поета, як ідейно-естетична єдність.

Серед концептів позитивного плану поруч з Україною стоїть слово Бог. Воно для Шевченка найвища ідеальна величина. Заради неї поет готовий покинути навіть Україну:

...І лани і гори –
Все покину і долину
До самого Бога
Молитися... [285].

Зізнання Шевченка дуже особистісне, інтимне. У слові *покину* немає драми, хоча стосується воно найдорожчого для поета – України («І лани і гори»). Друга частина наведеної думки «полину / До самого Бога / Молитися...» не протиставлена першій, а урівноважує її. Україна («...І лани і гори») і Бог перебувають на одній ціннісній осі й творять таку органічну єдність, яка може настати лише за однієї умови, коли Дніпро «понесе з України / У синєє море / Кров ворожу....» [285], тобто Україна здобуде соціальну й національну свободу.

Ідеальна єдність співця-пророка з Богом – одна з романтичних традицій літератури. Таку ситуацію Шевченко подав у ранній поезії «Перебендя»: після контактів з людьми кобзар усамітнюється на могилі для розмови з Богом («бо то Боже слово» [26]). Розмова Перебенді з Богом подана як повторюваний епізод його життя, засіб подолання внутрішньої напруги, яка ще не переросла в конфлікт. У «Заповіті» єднання з Богом («полину...молитися») – то уявний крок до ідеального стану в потойбіччі. Через те могила в «Перебенді» – реальний вівтар для розмови з Богом, а в «Заповіті» – своєрідний національний пантеон. Оскільки в бездержавній Україні традиційного пантеону не було. Романтичний образ могили-вівтаря уже не вписувався в систему цінностей «Заповіту» й «перечасовської осені» в цілому. Залишились тільки велич уявного поховання та могили, велич степу, України, Дніпра, круч... Кожен із перерахованих концептів освячений українською традицією й любов'ю Шевченка («На Вкраїні *милій*» [284]). Однак окреслена поетом велич пов'язана з межевою ситуацією («Як умру»), що надає величі трагічного звучання, яке активізується пам'яттю посейбіччя, з позицій якого звучить фраза «...а до того / Я не знаю Бога» [285]. Ця фраза тривалий час тлумачилась як

свідчення атеїзму Шевченка. Такий підхід спрощував складний і болісний процес пошуків поетом душевної рівноваги й способів виходу України з-під соціального й національного гніту. Душевна рівновага поета органічно пов'язана зі становищем України: лише вільна Україна складає повноцінну величину на вертикальній вісі Україна – Бог. Але від нещасливої й милої України поет відмовитися не може; перед Шевченком був ще один ідеал – Бог. І поет наважується на непростий крок: тимчасово («до того», тобто до звільнення України) відмовитися від молитви до Бога («не знаю Бога» – не молюсь до Бога). Отже, мотив цієї фрази не зневага до високого ідеалу, а біль, відчай, які акцентуються численними перенесеннями й напруженою медитативною інтонацією.

Після уявної єдності з Україною, після пережитого відчаю й відмови від розмови (молитви) з Богом Шевченко знову повертається до ключового слова «Заповіту» *«поховайте»*, до спонукальної, наказової форми дієслів: *поховайте, вставайте, порвіте, окропіте*. У рішучу тональність наказової форми дієслів добре вписується новий ряд концептів: *«синєє море»*, *«кров ворожа»*, *кайдани*, *«вража зла кров»*. Спробую розкодувати їхній смисл у системі цінностей Шевченкового твору. «Синєє море» – образ чужини, за межів'я, пустої сторони, куди народ відсилав нечисту силу, а Шевченко відсилає «кров ворожу» – основу закабалення України. Отож вираз понести «з України / У синєє море / Кров ворожу» означає звільнити рідну землю від чужого гніту, що є умовою єднання поета з Богом.

Уважного прочитання потребують чотири прикінцеві рядки:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте [285].

Якщо семантика символічної формули «Кайдани порвіте» прозора й однозначна: звільнення від неволі; якщо для слова *вставайте* досить визначити відповідний варіант семантики: активізуйтеся, відроджуйтеся; досить звільнити це слово від впливу контексту й традиції: беріть до рук зброю і захищайте свою гідність, – то смисл виразу «вражою злою кров'ю / Волю окропіте» складніший. На перший погляд, «вража зла кров» – рівноцінний варіант виразу «кров ворожа». Але та рівноцінність тільки видима. В одному семантичному полі з другою частиною виразу – «волю окропіте» – «вража зла кров» набуває іншого значення: стає синонімом архетипного образу живої / мертвої води. Шевченко так гаряче прагнув волі для України, так наполегливо шукав способів її здобуття, що надав образу «вражої злої крові» чарівних властивостей: здатності оживити жадану волю.

У підсвідомості поета, очевидно, перебував архетипний образ живої/мертвої води. Його Шевченко спроектував на свій новотвір – «вражу злу кров» і надав йому принципово іншого, чарівного смислу. Таким

семантичним змінам сприяла постійна налаштованість поета на традиційні для українців цінності: матір, родина, добро, Бог, любов до людей.

Запропонований варіант аналізу й розкодування ідейно-естетичного змісту «Заповіту» дає підстави оцінювати його як програму поета, сформульовану в один з найкритичніших періодів його життя й творчості. Автор виклав позицію з найскладніших питань у системі цінностей, які й досі зберігають орієнтаційне значення.

Знівечені ідеали

Зміст поезії Т. Шевченка «І золотої, й дорогої...», написаної в Кос-Аралі 1849 року, найповніше розкривається в системі цінностей, сповідуваних автором: воля, веселий, усміхнений, молодий, родина, мати з дітям і т.д. Аналіз творів Т. Шевченка засвідчує відносний характер більшості названих цінностей. Визначальним є концепт *воля*. Від її наявності (чи відсутності) залежить характер інших цінностей: вони несуть щастя або горе.

У поезії «І золотої, й дорогої...» акцентованими є концепти *воля*, *молодість*, підкріплені *епітетами* *золотої*, *дорогої* (долі). На номінативному рівні вони містять високий оцінковий потенціал, за суттю є ідеальними величинами. Названим цінностям протиставлено *печаль*, *плач*, які підсилюються вражливим метафоричним порівнянням «мов одірвалось од гіллі» [418], що стосується хлопчика-сироти, образ якого – через «низький больовий поріг» (О. Довженко) автора – нагадує долю самого Тараса: «Мені здається, що се я, / Що це ж та *молодість* моя» [418]. Емоційна сила Шевченкового слова-прозріння фокусується у виразі, що характеризує долю хлопчика: «Воно не бачитиме *волі*, / Святої *воленьки*» [418]. Як наслідок, початкові рядки вірша набувають іншого смислу: *молодість* як найцінніше, що є в людини, в умовах народної неволі втрачає для поета сенс. І його уява малює моторошну картину звуження «*широкого вольного світу*» [418] сироти до закутків *наймів і москалів*. А місток із антифраз, розташованих за принципом градації – *не плакав, не журились, прихилились*, – цей місток, що з'єднує два береги неволі безталанного хлопчика *найми – москалі*, засвідчує байдужість і жорстокість світу, який викидає знедолених на задвірки життя; засвідчує – завдяки емпатії автора – його нестерпний біль від страшного видива долі сироти, видива, що вражає своєю жорстокою правдою. Отже, код Шевченкового твору «І золотої, й дорогої...» перебуває у сфері життєвих цінностей, сфокусованих в образі ідеалу, поданого в перших рядках вірша й знівельованого умовами невольницького життя народу в Україні.

Опозиція кріпацтво/воля

Семантику тексту й особливості композиції твору «Сон» («На панщині пшеницю жала...» [1858]) визначають концептуальні антитези

кріпацтво/воля, текстовий варіант «на панщині» / «на своїм веселім полі» [454]. На осягненні їхньої взаємодії ґрунтується розкодування образної системи вірша, розкриваються джерела його художньої енергії.

У творі бачимо дві картини, схожі й водночас відмінні. У них концентруються різні системи цінностей. У першій картині подано реальний епізод із життя жінки-кріпачки: вона жне пшеницю, втомилася, годує малого сина Івана, над ним задрімала, а після короткого сну «копу дожинать пішла» [454]. У тексті немає ні скарг, ні прямих нарікань на кріпацьку недолу. Про неї поет чимало сказав в інших творах. Але немає й радості від праці. Деталі передають фізичну втому жінки, її материнський дискомфорт.

Друга картина – сон жінки. У її сні син уже дорослий, жонатий, має діток, працює в полі. Але між працею матері й сина наявна істотна різниця, яка тяжіє до вже згаданої опозиції *кріпацтво/воля*. Її текстовий варіант розлогіший: мати «на панщині пшеницю жала», а син уже «не панський, а на волі.../ на своїм веселім полі» [454]. Вирази «на волі» і «на своїм веселім полі» – концептуальні синоніми. Вони протиставлені виразу «на панщині». Спостерігаючи у сні ідилічну картину єднання людини із землею в процесі праці («удвох собі пшеницю жнуть») [454], поруч із сином мати відчула себе щасливою – і усміхнулася. За законами семантики поетичного тексту Шевченка слова *вільний, веселий, усміхнений, щасливий* – концептуальні синоніми. Тут вони складають естетичну основу поетового ідеалу, який прикрасив обличчя жінки веселою усмішкою. Тільки усмішка та недовга, як і сон кріпачки: «прокинулась – нема нічого» [454].

Як я вже зазначав, розглянуті картини взаємодіють і на рівні композиції. Картина праці матері виконує роль своєрідного обрамлення щодо картини сну. Гірка правда життя кріпачки обручем стискає ідеальну картину сну, витісняючи її за обрій реального життя, закріплює за нею образ нездійсненої мрії. У межах цієї тенденції автор утверджує присутній аспект думки: не сама праця тяжка для селянки, а її підневільний характер – панщина.

Пропоновані читачеві аналітичні етюди – кроки до таїни Шевченкового слова. Що відкрилось у поетичному світі автора? Слово його динамічне, надається для різних інтерпретацій. Його ціннісні орієнтації стабільні, але не монотонні. Деталі свіжі, живі, що надає поетичному світові Шевченка схожості зі світом реальним. На цій підставі за поетом надовго закріпилася думка: основоположник реалізму. Насправді він творець не побутової правдоподібності, а високої художньої правди, якою перейнятий весь його художній світ. Саме тому кожне наближення до Шевченка дарує відкриття й приносить естетичну насолоду.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Шевченко Тарас. Кобзар. Вступна стаття академіка АН УРСР М. Рильського. – К.: Держлітвидав України, 1960. – 538 с. Усі посилання на тексти Шевченка подаються за цим виданням.

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ (Літературознавство)

Випуск 111

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марко Василь Петрович – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: літературний процес ХХ століття.